

Медведь О. В.

Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

НАПРАЦЮВАННЯ МОВОЗНАВЧИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ НЕФІКЦІЙНОЇ ПРОЗИ

Статтю присвячено вивченню явища нефікційної (документальної) літератури як об'єкта наукових студій літературознавства, а також історії, документалістики, гуманітаристики й под. для подальшого напрацювання мовознавчих підходів до її аналізу.

Нефікційна література і її сутнісні риси є предметом гострих наукових дискусій у багатьох гуманітарних дисциплінах: відсутня термінологічна узгодженість (дослідники уживають терміни «література факту», «документальна література», «документалістика», «література non-fiction», «нефікційна література» тощо), актуальною залишається проблема жанрової модифікації творів такого типу. Однак нефікційна проза є й суто лінгвальним феноменом, особливого типу текстами, які є єдністю форми та змісту й на рівні своїх словесних засобів мають відповідні мовні ознаки, що й робить дослідження таких творів актуальним завданням сучасного мовознавства.

У широкому розумінні цей тип белетристики визначають як літературу, що відтворює реальні історичні факти, але й не позбавлена вигадки, тобто власне художнього начала. Беззаперечне домінування авторської постаті у фактологічній і естетичній структурі «невигаданої літератури» спільно з її багатоплановими жанровими трансформаціями спричинило входження до наукового обігу термінів «его-текст» і «его-документ». На жаль, у мовознавстві й літературознавстві поки що немає як їхнього теоретичного розуміння, так і однастайності у використанні щодо різних жанрів і жанрових форм: ними називають щоденники, мемуари, листи, автобіографічні нариси, есеї, сповіді тощо.

У лінгвістиці термін «его-текст» прямо відсилає до глибокого й усебічного розгляду тексту як внутрішньо організованого складного багатогранного конструкту, де реалізація мовних одиниць детермінована як зовнішніми умовами функціонування, так і внутрішньомовними закономірностями.

Ключові слова: нефікційна (документальна) література, мовленнєвий жанр, текст, «его-текст», «его-документ».

Постановка проблеми в загальному вигляді. Остання третина ХХ – початок ХХІ ст. позначені помітним зростанням читацького інтересу до «літератури факту», або, як її ще називають, «документальної літератури», «документалістики», «літератури non-fiction», «нефікційної літератури». На цьому наголошує, зокрема, В. Тихий: «Література категорії «нон-фікшн», що зазначається просто «непридумане», є надзвичайно популярною на Заході та завойовує все частіше більшу популярність в Україні. Інколи таку літературу українською називають «документальною», але це видається не зовсім правильним: біографія, мемуари, есе – яскраві представники «нон-фікшн», але вони часто базуються на фактах, як їх знає чи пам'ятає автор, а не на документах» [16, с. 3].

Своєю чергою, цей тип мистецтва слова як об'єкт наукових студій входить насамперед до

літературознавчого дискурсу, а також історії, документалістики, гуманітаристики й подібних дисциплін із широким предметним полем (див., наприклад, роботи О. Галича [3], Н. Колошук [6], М. Коцюбинської [10], Н. Мажари [11], О. Рарицького [13] та ін.).

Водночас мова літературного твору є складним і багатоаспектним явищем, у якому органічно поєднано компоненти, що є предметом наукових студій як літературознавців, так і мовознавців. В українській філології загальноприйнятою є думка, що «художнє мовлення у складі літературного твору виступає як його зовнішня форма, тобто як та конкретно-чуттєва словесна оболонка, у якій втілюється зміст твору, за допомогою якої відтворюються образи й події, про які йдеться у творі, та передається авторське ставлення до

них» [2, с. 176]. Особливий добір, специфічне сполучення слів і своєрідна побудова синтаксичних конструкцій і становить, власне, творчий доробок автора – текст літературного твору.

Провідними завданнями, які лінгвісти розв'язують під час дослідження мовної тканини того чи того твору художньої літератури, є аналіз особливостей словесного втілення певних художньо-естетичних категорій або, вужче, художніх образів, дослідження зображально-виражального навантаження будь-якої лінгвальної одиниці в тексті художнього твору та цього тексту загалом. Відтак нефікційна проза є й суто лінгвальним феноменом, особливого типу текстами, які є єдністю форми та змісту й на рівні своїх словесних засобів мають відповідні мовні ознаки, що й робить дослідження таких творів актуальним завданням сучасного мовознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище нефікційної (документальної) літератури і її сутнісні риси є предметом гострих наукових дискусій у літературознавстві та низці інших гуманітарних дисциплін. Передусім відсутня узгодженість у термінологічному визначенні цього типу творів (як уже зазначалося, їх називають «літературою факту», «документальною літературою», «документалістикою», «літературою non-fiction», «нефікційною літературою»). Як указують науковці, «актуальною залишається проблема теоретичного осмислення питань документально-біографічної літератури, створення її генологічної парадигми з урахуванням трансформації і модифікації багатьох жанрових новотворів» [5, с. 74].

Зокрема М. Варикаша в студії «Література non-fiction: поміж фактом і фікцією» акцентує: «Література non-fiction – це різновид літератури, яка перебуває на межі художності і документальності. Основними жанрами non-fiction є щоденник, автобіографія, біографія, мемуари, сповідь, листи тощо. З одного боку, література non-fiction претендує на визнання в її текстах суб'єктивної правди автора про нього самого; з другого ж, лише читач може або, демонструючи цілковиту довіру авторові, назвати цей текст документальним, або ж визнати наявність у творі поетичності й естетичності та перехилити чашу ваг у бік художності» [1, с. 37].

Як зазначає Т. Черкашина, «згідно з ідеями Олександра Андрійовича Галича, нефікційна література є складним багатожанровим утворенням, що складається з корпусу художньо-біографічних, мемуарних і художньо-публіцистичних творів. Ключовим у теорії Олександра Андрійовича

Галича і його учнів є визначення художньої біографіки та мемуаристики як метажанрів, під яким розуміється «синтетичне міжродове й суміжне утворення, що має ознаки всіх трьох літературних родів, а також дотичних до них жанрів науки чи мистецтва, об'єднаних за певною ознакою» [21, с. 61].

Н. Колошук у навчальному посібнику «Нефікційна проза», зокрема, розглядає такі теоретичні й практичні аспекти вивчення цього типу творів: рецепція документальної літератури; жанрові визначення нефікційної прози та її зв'язок із масовою літературою; проблема визначення правди у фікційній та нефікційній літературі; документалістика і пропаганда [6, с. 11–89]. Особливо цікавим видається її спостереження про входження до наукового обігу такої характеристики окремих творів нефікційної прози, як «его-текст»: «Термін «его-текст», запозичений в істориків, віднедавна вживається у працях зарубіжних літературознавців, котрі вивчають документальні тексти-свідчення. В українських довідникових виданнях, у статтях та дисертаціях про документальну літературу його практично не вживають (або вживають у далекому від документалістики дискурсі), хоча незрідка пишуть про статус особистісного свідчення, в якому «документальна домінанта» (О. Скаріна) діалектично взаємодіє зі суб'єктивізмом» [6, с. 34].

Варто також відзначити, що українські й зарубіжні лінгвісти достатньо поглиблено вивчають окремі зразки нефікційної прози з погляду мовних категорій. Ідеться, зокрема, про питання мовного образу автора, ідіостильової своєрідності, відбиття в них національної та індивідуальної картин світу, типологічних особливостей тощо [8; 17; 18], однак дослідження нефікційних літературних текстів із залученням таких жанрових категорій, як «его-текст» або «его-документ» є, за нашими спостереженнями, поки що достатньо рідкісними [9].

Метою статті є з'ясувати окремі теоретичні засади для напрацювання мовознавчих підходів до вивчення текстів сучасної нефікційної (документальної) літератури.

Виклад основного матеріалу. Узагальнено літературознавці розглядають документальну літературу як «особливий шар письменства, в основу якого закладаються реальні події, котрі, трансформуючись художньо під пером оповідача, документують добу та її характер» [13, с. 4]. До нефікційних зараховують «...власне документальні й художньо-документальні твори, в яких ступінь достовірності описаних подій, що мали

місце насправді, переважає над ступенем вигадки й домислу» [20, с. 43].

На думку фахівців, однією з основних причин виникнення нефікційної прози «...є потреба серйозної літератури, за якою стоїть внутрішній світ автора» [14, с. 128–129]. О. Галич указує: «Важливою ознакою такої літератури є авторське осмислення певних суспільно-історичних подій чи життєвого шляху реальної історичної особи, або важливої для життя народу проблеми, здійснене за законами художньої творчості із залученням справжніх документів свого часу, глибоким співвіднесенням власного духовного досвіду автора із внутрішнім світом героїв, соціальною й психологічною природою їхніх учинків» [2, с. 20].

За спостереженнями Н. Колошук, нефікційна проза типологічно збігається з фольклором і міфом, маючи такі риси:

- документалістика в цілому передає колективний досвід пережитого, адже попри те, що документальним текстам-свідченням притаманна виразна суб'єктивність, сприймання та побутування документалістики можливе лише при певній колективній зрілості суспільства, готового почути факти і сприймати суб'єктивні, відмінні від офіційного / легітимного історичного дискурсу оцінки, котрі представлено індивідуальними «екстремальними» свідченнями про реально пережите;

- документальні тексти-свідчення про надзвичайні події, виняткові обставини і факти формуються на основі узвичаєних уявлень про Чужого / Іншого, на підставі загальних норм розпізнавання Добра і Зла, тобто несуть універсальний людський досвід і саме в такій якості сприймаються чи повинні сприйматися;

- незрідка має «хорову» форму вираження: збірки, антології, монтаж документів та коментарів до них у наукових, публіцистичних виданнях тощо, які теж повинні увійти в поле досліджуваного літературознавцями текстового матеріалу нарівні з художніми текстами / белетристикою [6, с. 36].

Як уже підкреслювалося, домінантною рисою «невигаданої» прози є виразна суб'єктивність. Власне феномен цієї літератури зумовлений тим, що «...знеособлена «правда» документа замінюється тяжінням до особистого факту й до особистої історії конкретних людей» [14, с. 128–129].

За спостереженнями дослідників, історично розвиваючись, українська документальна проза виробила свою систему жанрів: це мемуари, епістолярій, щоденники, записки, автобіографії, некрологи, усна оповідь тощо [13, с. 4]. Однак науковці відзначають, що для сучасної нефікційної белетристики

характерним є процес пошуку нової форми шляхом оновлення вже традиційних жанрів. З'являються й нові утворення, пов'язані з естетичними шуканнями авторів, про що свідчить їхня жанрова ідентифікація. Окремий текст починає набувати нового оформлення, що організовується переважно за традиційними ознаками. Як зазначають науковці, цей процес спричинив появу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. поняття метажанру, тобто своєрідної системи жанрів із характерними ознаками, об'єднаними не лише загальним предметом зображення, а й способом художнього вираження (див., наприклад, роботи [6; 11]).

Упродовж своєї еволюції українська документальна література накопичила багатий досвід взаємодії насамперед із жанрами художньої літератури. Н. Мажара подає переконливий перелік творів, що є результатом такої жанрової дифузії: «...Класичним прикладом зовнішньотипологічної дифузії жанру власне мемуарів і епічного жанру роману сприяла появі неперевірених романів В. Сосюри «Третя Рота» та Т. Масенка «Роман пам'яті». Змішування спогадів із повістю забезпечує своєрідність творів М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір», повісті І. Ле «Борозною віку», В. Дрозда «Музей живого письменника», Р. Іванчука «Дороги вольні і невольні», П. Панча «На калиновім мості», В. Минка «Моя Минківка», «Червоний Парнас», Г. Гордасевича «Соло для дівочого голосу», У. Самчука «На білому коні», «На коні вороному», кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна». Результатом взаємодії власне мемуарів і оповідання є «Портрети» Ю. Щербака; спогадів і есе – «Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника» І. Дніпровського, «Два роки в Кремлі» Б. Олійника, «Дар Евдотеї» Д. Гуменної, «Тарас Шевченко: геній – в самотності» Б. Сушинського; спогадів і автобіографії – «Вирвані сторінки з автобіографії» М. Матіос» [11, с. 236].

Художні твори, що сформувалися на перетині жанрів документалістики та епосу, наділені сукупністю документальних ознак: оповідь від першої особи в хронологічному порядку про ті події, учасником яких оповідач був особисто, і художньо-літературних – вигадка, художність стилю, інтерес до психології та приватного життя.

Беззаперечне домінування авторської постації у фактологічній і естетичній структурі «невигаданої літератури» спільно з її багатоплановими жанровими трансформаціями спричинило входження до наукового обігу терміна «его-текст», яким у наукових студіях останніх років називають щоденники, мемуари, листи, автобіографічні

нариси, есеї, сповіді тощо [6, с. 34], однак, варто зауважити, визначення цього терміна не подають. Разом із терміном «его-текст» використовують і термін «его-документ», часто називаючи цими поняттями ті ж самі жанри.

Так, наприклад, Н. Колошук у студії «Щоденники» Ольги Кобилянської як его-текст епохи декадансу: нарцисизм жіночого «я» називає терміном «его-текст» винятково щоденники видатної письменниці, зазначаючи, що їх «варто розглянути крізь призму головних тематичних мотивів, жанрової природи, поетикальних особливостей, у контексті доби декадансу, коли вони писалися» [7, с. 62]. Н. Клименко, О. Дудар, Ю. Беззуб не використовують поняття «его-текст», а залучають щоденники до більш широкого кола «его-документів»: «Его-документи О. Кобилянської включають: щоденники (1883–1891 рр.), які в повному обсязі стали доступними лише після публікації; три автобіографії (1903, 1927, 1928 рр.; останню написано у формі листів до професора С. Смаль-Стоцького 1921–1922 рр. під назвою «Про себе саму» й уперше опубліковано 1928 р. у Чернівцях); 3) велику епістолярну спадщину, надруковану в багатотомних виданнях творів (1927–1929, 1962–1963, 2013–2020 рр.); спогади та статті про С. Окуневську, Х. Алчевську, М. Коцюбинського та ін.» [4, с. 66]. Цікавим видається уточнення дослідників, що «его-документи» слід розуміти як документи особового походження. В окремих роботах на прикладі сучасної воєнної прози, навпаки, акцентовано, що вона різноманітна за жанровими прикметами й автори творів по-різному зображують пережитий досвід, створюючи або его-документ (щоденники, спогади), або его-тексти (автобіографічні оповідання, новели, повісті, романи, есеїстику) [15, с. 113].

Важливо, що термін «его-текст» акцентує два складники: «его», тобто «я», і «текст». Поняття «его» належить до царини психології; на думку психологів, Я-концепція постає як уявлення індивіда про свої соціальні якості, про свій реальний, можливий і необхідний соціальний статус, про потреби, інтереси, ідеали, що інтегрувалися у складну динамічну систему (див., наприклад [19, с. 217]).

У лінгвістиці термін «его-текст» прямо відсилає до «поглибленого розгляду тексту як внутрішньо організованого складного багатогранного конструкту, де реалізація мовних одиниць детермінована як внутрішньомовними закономірностями, так і загальною семантикою тексту, екстралінгвальними умовами ситуації спілкування, особистістю автора, його інтенціями та стратегіями, а також рівнем готовності адресата до сприйняття зосередженої в тексті багаторівневої інформації тощо» [12, с. 3].

Висновки. Нефікційна (документальна) література стає все більш популярною у світі на зламі ХХ–ХХІ століть. Вона є об'єктом наукових студій не тільки в літературознавстві, але й історії, документалістиці, гуманітаристиці й под. У широкому розумінні цей тип мистецтва слова визначають як літературу, що орієнтована на відтворення реальних історичних документів і фактів, але водночас не позбавлена художнього начала. Провідними її рисами вважають домінування авторської постаті у фактологічній і естетичній структурі спільно з багатоплановими жанровими трансформаціями. Це призвело останнім часом до достатньо активного входження до наукового обігу термінів «его-текст» і «его-документ», якими в наукових студіях називають дуже різні жанри й жанрові форми. Однак названі концепти дозволяють, на наш погляд, розширити підходи лінгвістичного дослідження текстів нефікційної (документальної) прози.

Список літератури:

1. Варикаша М. Література non-fiction: поміж фактом і фікцією. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Серія: *Лінгвістика і літературознавство* : Міжвуз. зб. наук. ст. 2010. Вип. ХХІІІ, ч. 3. С. 28–39.
2. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. *Теорія літератури* : підручник / за наук. ред. Олександра Галича. Київ : Либідь, 2001. 488 с.
3. Галич О. А. *Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи* : монографія. Луганськ : Знання, 2001. 246 с.
4. Клименко Н., Дудар О., Беззуб Ю. Гендерні уявлення та практики на Буковині кінця ХІХ – початку ХХ ст. у світлі его-документів О. Кобилянської. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 65–79.
5. Колінько О. Нон-фікшн як особливий феномен сучасної белетристики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : *Філологія*. 2016. Вип. 24(2). С. 74–77.
6. Колошук Н. Г. *Нефікційна проза: навч. посібник для закладів вищої освіти*. Київ: Каравела, 2021. 332 с.
7. Колошук, Н. «Щоденники» Ольги Кобилянської як его-текст епохи декадансу: нарцисизм жіночого «Я». *Слово і час*. 2012. № 4. С. 63–70.
8. Космеда Т. А. *Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*. Дрогобич : Коло, 2012. 328 с.

9. Космеда Т. Лінгвокреативність Лесі Українки в її еґо-текстах (на матеріалі епістолярію поетеси (1870–1890) та її роздумів про листи в художніх текстах). *Roczniki Humanistyczne. Słowianoznawstwo*, red. A. Woźniak, Tom LXII, Zeszyt 7, Lublin, 2018, s. 91–109.
10. Коцюбинська М. Література факту: між «великою» і «малою» зонами (із циклу «Історія, оркестрована на людські голоси»). *Березіль*. 2006. № 9. С. 157–173.
11. Мажара Н. Синкретизм жанрів і форм мемуарного письма. Література non-fiction: теоретичний вимір. Київ : Видавництво Д. Бураго, 2018. 196 с.
12. Матвійчук Т. П. Займенникова реалізація текстових категорій : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.
13. Рарицький О. Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанровий аспект : навчально-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня "Рута"», 2020. 148 с.
14. Савенко І. Основні проблеми документального письма в контексті літературознавчого дискурсу межі століть. *Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна*. 2008. Вип. 44. Ч. 2. С. 128–137.
15. Сидорченко Є. Художні особливості збірки Валерія Пузіка «Моноліт». *Філологічні студії*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021. Випуск 12. С. 113–118.
16. Тихий В. О. Що читати: знайомство з non-fiction. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 140 с.
17. Хараман Н. О. Мовний образ автора у «Щоденнику» О. Довженка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 21 с.
18. Холявко І. В. Стильовий синкретизм літературного щоденника (на матеріалі «Щоденника» О. Довженка). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2019. № 39, том 1. С. 76–79.
19. Чайка Г. В. Я-концепція як структурно-динамічний аспект поняття «я» в працях українських і зарубіжних дослідників. *Актуальні проблеми психології*. Том XI. Випуск 14. С. 215–226.
20. Черкашина Т. Ю. Література особистого спогаду в системі словесної творчості. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 4 (2). С. 37–46.
21. Черкашина Т. Нефікційна література у студіях наукової школи документалістики Олександра Андрійовича Галича. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Вип. 25. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. С. 59–68.

Medved O. V. DEVELOPMENT OF LINGUISTIC APPROACHES TO THE STUDY OF MODERN NON-FICTION PROSE

The article is devoted to the study of the phenomenon of non-fiction (documentary) literature as an object of scientific studies of literature as well as of history, documentary, humanities and others, for further development of linguistic approaches to its analysis.

Non-fiction literature and its essential features are subject to acute scientific discussions in many humanities: since there is no terminological consistency (researchers use the terms "literature of fact", "documentary literature", "documentary", "non-fiction literature", "non-fiction" and others), the problem of genre modification of works of this type remains relevant. However, non-fiction prose is a purely lingual phenomenon, a special type of texts, which are the unity of form and content and at the level of their verbal means have appropriate linguistic features, which makes the study of such works the urgent task of modern linguistics.

In a broad sense, this type of fiction is defined as a kind of literature that reproduces real historical facts, but is not devoid of fiction, that is, the artistic beginning. The undeniable dominance of the author's figure in the factual and aesthetic structure of "non-fictional literature", together with its multifaceted genre transformations, led to the scientific circulation of the terms "ego-text" and "ego-document". Unfortunately, in linguistics and literary studies there is neither their theoretical understanding, no unanimity to use them for different genres and genre forms: they are called diaries, memoirs, letters, autobiographical essays, essays, confessions, etc.

In linguistics, the term "ego-text" directly refers to a deep and comprehensive consideration of the text as an internally organized complex multifaceted construct, where the realization of linguistic units is determined by external conditions of functioning, as intra-language patterns.

Key words: non-fiction (documentary) literature, speech genre, text, "ego-text", "ego-document".